

IVAN DOROVSKÝ

O BILINGVISMU, DVOJDOMOSTI A BILITERÁRNOSTI

Na bělehradském balkanologickém kongrese v roce 1984 jsem ve svém vystoupení hovořil o některých otázkách balkánského literárního společenství. Uvedl jsem, že jedním z příznačných rysů balkánského literárního procesu je bilingvismus nebo polylingvismus a s tím těsně související otázka biliterárnosti nebo polyliterárnosti. V tomto příspěvku se pokusím pojednat o vztahu mezi bilingvismem, biliterárností a dvojdomostí (mnohodomostí) tvůrců balkánského meziliterárního a obecně kulturního společenství.¹

Bilingvismus (polylingvismus) existoval na Balkáně vlastně již ve starém Řecku. Jako fenomén se objevil v nových modifikacích a jiných podmínkách středověkých balkánských států a pak bezprostředně po obsazení této části Evropy Osmany. Od té doby dodnes, tj. v průběhu téměř šesti století, býval a je bilingvismus pro četné jednotlivce, sociální vrstvy nebo etnické skupiny a národnosti častým jevem a někdy přímo normou. Řecko-turecký, slovansko-turecký, rumunsko-turecký i slovansko-řecký bilingvismus byl ovšem v období rozvoje feudalismu sociálně dosti omezen.² V mnohonárodnostních státech (Osmanská říše, Rusko, Rakousko-Uhersko) se jako druhý jazyk prosazoval jazyk vládnoucího národa. Přitom na Balkáně byla jedna zvláštnost: v témže prostředí nebyl vždy týž typ bilingvismu a neprevládala týž jazyk. Hierarchie administra-

¹ Dorovskij, I.: *K nekotorym voprosam balkanskoj literaturnoj obščnosti*. In: Rapports, co-rapports, communications Tchécoslovaques pour le Ve congrès de l'Association Internationale d'Etudes du Sud — Est Européen, Prague 1984, s. 323 až 335.

² Slovansko-románský bilingvismus, který se na Balkáně udržel až do 15.—16. stol., ponechávám stranou. Viz o něm více sb. *Problemy dvujazyčija i mnogojazyčija*, Moskva 1972, s. 125.

tivních a církevních jazyků, pro minulé staletí na Balkáně především turečtina a řečtina, závisela na mnoha mimojazykových faktorech. Platila především zásada, že převládal vždy ten jazyk, který požíval hospodářské, společenské a kulturní prestiže.³

Po pádu Balkánského poloostrova pod osmanskou nadvládu se rozvíjely nejméně čtyři různě modifikované sociální struktury: 1. feudální vztahy klasického evropského typu; 2. osmanský typ; 3. mediteránní typ; 4. osmansko-východoevropský typ (Dunajská knížecví).⁴ S tím přímo nebo nepřímo souvisí to, že buržoazie měla v balkánských provinciích osmanské říše převážně obchodně zprostředkovatelský charakter,⁵ že byla národnostně pestrá a že založila četné cechovní organizace, které sehrály v rozvoji balkánských měst, literatury, kultury a vzdělanosti nespornou úlohu.

Bilingvismus nebo polylingvismus byl právě důsledkem národnostní heterogenosti rodící se balkánské buržoazie a buržoazní inteligence. Na Balkánském poloostrově existovalo v minulosti nejméně sedm hlavních druhů bilingvismu: slovansko-řecký, slovansko-turecký, slovansko-albánský, slovansko-rumunský, slovansko-německý, slovansko-maďarský a albánsko-turecký. Vedle uvedených typů existovaly ještě další vzájemně kombinované mezitypy bilingvismu nebo polylingvismu. Pro Balkán je velmi příznačné, že první intelektuálové získávali vzdělání mimo území osmanských provincií a že byli různého národnostního původu. Pocházeli převážně z prostředí duchovenstva, boljarů a fanariotů. Převážná většina však byli učitelé.

Pro balkánskou inteligenci v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu je mj. příznačná její mnohostranná činnost v diaspoře, která se rozvíjela v bilingvním a často polylingvním prostředí a jež měla (podobně jako četná protiosmanská hnutí a dílčí akce) obecně balkánský charakter. Inteligence na Balkáně tedy „hrála aktivní úlohu v procesech, jež vedly ke konsolidaci balkánských národů a v organizování a provádění národně osvobozeneckých buržoazních revolucí“.⁶ V první fázi se postavila do čela všech protiosmanských akcí. Formulovala plány vedoucí k osvobození od osmanské nadvlády a programy spolupráce balkánských slovanských i neslovanských národností (národů) a jejich soužití v rámci federace nebo konfederace. Dokonce i v době, kdy se inteligence postavila do čela ideově a národnostně diferenciacních procesů, kdy došlo k její diferenciaci na základě národnostního principu a kdy vznikaly národní programy, neodmítala návrhy na spolupráci v rozvoji literatury, kultury a osvěty.

V podmínkách takové rozsáhlé interetnické činnosti byl bilingvismus

³ Dorovský, I.: *Bilingvismus, diglosie a tzv. mikrojazzyky na Balkáně*. SPFFBU, A 36, 1987.

⁴ Todorov, N.: *Sociální struktury na Balkanite prez XVIII—XIX v. Balkanistika*, 1, Sofija 1988, s. 8.

⁵ Tamtéž, s. 20.

⁶ Tamtéž, s. 25.

nebo polylingvismus na Balkáně nezbytný. Byl příznačný především pro městské vrstvy a z nich pak zejména pro obchodníky a inteligenci. Na Balkáně snad více než v kterékoli jiné části Evropy bylo v období národního obrození největší procento obyvatelstva bilingvní nebo polylingvní.

Pro období, o němž zde hovoříme (v některých případech by to však mohlo platit i pro dnešek), platil jednak bilingvismus (polylingvismus) dvojsměrný, jednak jednosměrný. Pod pojmem jednosměrný bilingvismus rozumím to, že např. příslušníci neosmanského a neřeckého původu (balkánští Slované, dále Rumuni, Albánci i příslušníci jiných menších či větších národnostních celků) museli ovládat kromě svého rodného, mateřského nářečí (jazyka) také nejméně jazyk řecký a turecký. K tomu je nutná zejména osmanská administrativní struktura, církevní závislost na pravoslaví, rozvoj řeckých církevních a světských škol.⁷ Znamená to, že turečtina na rozdíl od řečtiny plnila hlavně v 15. až 18. století na Balkáně funkci administrativního jazyka, tj. tzv. jazyka prestižního (od poloviny 18. století pak tuto funkci v některých částech Balkánu začala přebírat řečtina), a že byla v osmanské říši jakýmsi druhem lingua franca. Jak řečtina, tak turečtina pak sloužily jako jazyky masových sdělovacích prostředků (tiskovin, oznámení) a řečtina též jako jazyk, v němž byla psána původní i překladová literatura.

Balkánská inteligence neřeckého původu počínaje zejména 18. stoletím, kdy klademe počátky národně obrozenských procesů, byla nejméně bilingvní. To jí umožňovalo číst díla řeckých autorů v originále a později (od konce 18. století a v průběhu celého 19. století) díla západoevropských autorů v řeckém překladu. Vznikla tak značná překladatelská činnost z řečtiny např. do živých makedonských a bulharských nářečí (tzv. damaskinská literatura), jejíž výsledky sloužily dlouho jako základní četba (nábožensko-světského humanistického obsahu). Řečtina sehrála později také zprostředkovatelskou úlohu při seznamování balkánských Slovanů s díly západoevropského písemnictví. Není snad třeba poznamenávat, že byl přitom velmi důležitý stupeň ovládnutí tzv. sekundárního jazyka (jazyků), který se za jistých okolností a v určitých časových relacích mohl stát dokonce primární. Příklady bychom mohli uvést z literatur období obrození jak balkánských národů, tak také např. z české literatury.⁸ To, co obecně platí o mezijazykových stycích a o jejich vzájemném působení, platí také pro balkánský meziliterární proces. To znamená, že působení jedné literatury (díla ap.) není pouze vnějším faktorem, nýbrž je spojeno s vnitřním (domácím) vývojem literatury, která si vybírá to, co odpovídá jejím potřebám a podmínkám existence. To, co si vybírá, stává se

⁷ Přitom vztah staroslověnštiny jako knižního jazyka Slovanů na jedné straně a „nářečí“ jednotlivých slovanských národů na straně druhé nechápu jako vztah bilingvní, nýbrž spíše jako dichotomii.

⁸ Viz pozn. 3, s. 6.

pak součástí jejího imanentního vývoje. V takovém případě bychom měli hovořit (což se dosud neděje) o tom, že aktivní je ta literatura, která přebírá, a nemusí být vždy ta, z níž se přijímají díla k překladu, jako příklad či napodobení ap.⁹

Obousměrný bilingvismus (polylingvismus) byl na Balkáně rozšířen už méně. To znamená, že mnohem méně příslušníků osmanského a řeckého původu ovládalo jednak některé slovanské nářečí (jazyk), jednak rumunštinu nebo albánštinu. To přirozeně souviselo s celkovým sociálním, politickým a kulturním vývojem na Balkáně. A také s otázkou, zda šlo o bilingvismus (polylingvismus) příbuzných, geneticky blízkých jazyků (netýká se to ovšem jen Balkánu, nýbrž i dalších částí Evropy, např. jazyků Pyrenejského poloostrova), nebo geneticky odlišných (např. slovansko-řecký, slovansko-rumunský nebo albánsko-řecký bilingvismus), a to i přes to, že došlo k typologickému sblížení balkánských jazyků majících různou strukturu a ke vzniku tzv. balkánského jazykového svazu. Podle našeho názoru také zde můžeme hovořit, jako je tomu v případě španělského společenství, o koordinativním (rovnoprávnost jazyků) a subordinativním (nerovnoprávnost jazyků) bilingvismu, o němž pojednává G. V. Stepanov¹⁰ nebo V. J. Bagno.¹¹ K uvedeným dvěma typům bilingvismu bychom mohli připojit ještě třetí, tzv. mediální typ. Třem typům bilingvismu odpovídají příslušné typy akulturace neboli bikulturismu.¹²

Díky různým typům sociálního, politického a kulturního rozvoje byl Balkánský poloostrov zejména v minulém a v našem století jakousi laboratoř, v níž se prokazovala schopnost nebo neschopnost evropské politiky, reálnost politických koncepcí, programů a idejí. Literárním historikům a jazykovědcům sloužil pak (a slouží dodnes) jako geografická oblast, v níž mohou zkoumat kontinuitní a diskontinuitní kulturní a zvláště literární vývoj a také studovat vzájemné vztahy slovanských a neslovanských jazyků, literatur a kultur.

Bilingvismus (polylingvismus) spolu např. se žánrovým synkretismem nebo s těsným sepětím s lidově slovesnou tvorbou je jedním ze zvláštních rysů balkánského literárního a obecně kulturního procesu. Bilingvismus (polylingvismus) se stal v období obrození tvůrčím faktorem. V bilingvním nebo polylingvním prostředí a navíc ještě obvykle v diaspoře (tj. mimo vlastní etnicky kompaktní území) rozvíjela svou mnohostrannou literární, publicistickou, osvětovou a veřejně politickou činnost řada kulturních pracovníků a revolucionářů bulharského, srbského, řeckého, albánského,

⁹ Gavranek, B.: *K problematike smešenija jazykov*. In: *Novoje v lingvistike*, vyp. VI, s. 94.

¹⁰ Stepanov, G. V.: *Tipologija jazykovych sostojanij i situacij v stranach romanskoj reči*. Moskva 1976, s. 167—168.

¹¹ Bagno, V. J.: *Vzájomná komplementárnosť v systéme mezdiliterárneho společenstva*. In: *Osobitné mezdiliterárne společenstvá*, 1, Bratislava 1987, s. 177.

¹² Zluktenko, J. A.: *Lingvističeskije aspekty dvujazyčija*. Kijev 1974, s. 55—56.

makedonského, rumunského nebo slovinského původu. Ti svá první literární díla napsali nikoli v rodném, mateřském nářečí, nýbrž v jiném, často geneticky odlišném jazyce (německy, srbsky, rusky, řecky). To znamená, že se na Balkáně tvůrčí vědomí realizovalo v aktivním bilingvním nebo polylingvním prostředí. V literárním a obecně kulturním a ideovém vývoji se aktivizovaly procesy vzájemného působení a vzájemného pronikání, prolínání (podle N. I. Konrada „vzaimopronicaemost“) a vznikaly kvalitativně nové vztahy.¹³

Při hodnocení činnosti a díla uvedených tvůrců a při jejich zařazení do dějin té které národní literatury a kultury není nejpodstatnější ani místo narození tvůrce, ani jazyk, v němž své práce napsal, nýbrž národnostní (národní) povědomí tvůrce a zejména realita, kterou ve svém díle zobrazuje. Vedle všech uvedených kritérií je však třeba brát v úvahu ještě jedno, které považuji za nejdůležitější: komu je určen text, který se zrodil v určitém kulturně historickém kontextu. Autor přece svůj text adresoval potenciálnímu čtenáři (komunikantu). K sdělení obsahu přitom autor volí, jak správně poznamenává Pavel Vašák, optimální vnitřní a vnější komunikativní formu.¹⁴ Chápeme to tak, že text díla vždycky hledá svého recipienta (příjemce). Z toho lze učinit závěr, že dílo patří té které národní literatuře nebo kultuře pouze či především tehdy, jestliže obsahuje novou kvalitu (navá fakta, novou realitu), jež je podstatná pro existenci národní literatury a slouží k jejímu definování.¹⁵

Základní podmínkou komunikativní realizace přijetí autorova textu je, aby jazyk textu byl pro recipienta srozumitelný. Přitom tím není řečeno, že to musí být rodný nebo národní jazyk recipienta. Základním jazykem u bilingvistů bývá obvykle jejich rodný jazyk. Jsou však také jiné případy. Označení rodný jazyk není dostatečně jasné a jednoznačné. Obvykle se tím rozumí první jazyk, který je spjat s životem daného jedince. Jenže nejsou vzácné případy, kdy za rodný jazyk je považován ten jazyk, který si jeho uživatel osvojil nikoli v dětství a jako první, nýbrž v pozdějším věku.¹⁶ Vezmeme-li v úvahu, že na Balkáně v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu (předcházející a následující období ponechávám stranou) bylo bilingvní nebo polylingvní především duchovenstvo, učitelé a obchodnicko-zprostředkovatelská buržoazie, pak musíme počítat s tím, že literární dílo bylo určeno příslušníkům různých tvořících se etnických společenství. Přitom nesmíme zapomínat ani na to, že v 19. století probíhala na slovanském Balkáně silná slavizace jinak bi-

¹³ Dorovský, I.: *K otázce formování národní kultury ve střední a jihovýchodní Evropě*. In: sb. *Hudba slovanských národů a její vliv na evropskou hudební kulturu*, Brno 1981, s. 71.

¹⁴ Vašák, P.: *Pojem národní literatury (Jazyk autora, textu, funkce a příjemce)*. Česká literatura, 29, 1981, s. 445—482; *týž: Metody určování autorství*. Praha 1980.

¹⁵ Tamtéž, s. 449.

¹⁶ Žluktenko, J. A.: cit. dílo, s. 41n.

lingvní nebo polylingvní inteligence, tj. docházelo k výraznému odklonu příslušníků slovanských národností od psaných i mluvených projevů v řečtině a k příklonu k vlastnímu místnímu nářečí nebo k různým typům naddialektu či interdialektu s příměsí jiných nářečních, slovanských a církevněslovanských slov a obrátů.

Ve všech podobných případech by proto měl platit princip, že text, dílo, autor patří do dějin té národní literatury, které patří funkce textu. A jestliže text plnil už při svém vzniku interetnickou funkci (byl určen příslušníkům různých formujících se národních kolektivů), pak také jeho zařazení do dějin různých národních literatur je zcela logické a přirozené. V takových a podobných případech můžeme mluvit o tzv. literárních balkanismech, o nichž se v odborné literatuře zatím nehovoří.

S bilingvismem nebo polylingvismem těsně souvisí jiný důležitý jev literárního a obecně kulturního procesu na Balkáně. Je to tzv. dvojdomost nebo mnohodomost tvůrců, děl nebo událostí a procesů. Otázka dvojdomosti nebo vícedomosti je proto pro D. Đurišina právem „jedním ze základních, nejtypičtějších rysů uvedených forem zvláštních meziliterárních společenství. Bez jejich důsledného, přitom však citlivého řešení si nelze proto vůbec představit např. výzkum zákonitostí evropské kultury“.¹⁷

Na počátku národního obrození balkánských slovanských i neslovanských národů (Srbů, Charvátů, Bulharů, Rumunů, Albánců, Makedonců) zesílil zájem rodící se obchodnické a vzdělanostní vrstvy o řeckou literaturu a vzdělanost, které hrály v té době úlohu vedoucího článku v balkánském kulturním procesu.¹⁸ Novořecká literatura a vzdělanost se totiž díky různým přirozeným okolnostem, o nichž se zde nemůžeme podrobněji zmiňovat, zrodila o celé století dříve než většina ostatních balkánských národních literatur. K rozvoji novořecké literatury a osvěty však přispěli také tvůrci různého národnostního původu (srbského, rumunského, bulharského, makedonského), kteří se pak stali dvojdomými nebo vícedomými představiteli balkánského literárního a obecně kulturně politického procesu (např. Nikolas Pikkolos, Dimitar Demeter, Athanasios Vorigidis, Grigorios Stavridis, Dimitris Darvaris, Giorgis Zachariadis aj.). To je příznačný rys novořecké literatury a osvěty, který má obecně balkánský charakter. Je to zkrátka obecně balkánský jev.¹⁹

V balkánském meziliterárním společenství se dvojdomost nebo mnohodomost tvůrců, částí jejich děl nebo celé jejich tvorby vyskytovala a vyskytuje dodnes velmi často proto, že se literatura a kultura rozvíjely v podobných historických podmínkách a v nepřetržitém vzájemném pů-

¹⁷ Đurišin, D.: *Teória medziliterárneho procesu*, Bratislava 1985, s. 185.

¹⁸ Aleksieva, A.: *Principi na chudožestvenija prerod ot gracki prez Vázraždaneto*. In: *Balkanistika 1*, Sofija 1986, s. 233.

¹⁹ Tamtéž, s. 233.

sobení. N. I. Konrad proto psal, že „před dějinami světové literatury vystává otázka právě typologické blízkosti skladby literatury, které vzniká u národů, jež procházejí svým společensko-ekonomickým obsahem a kulturní úrovní stejné stadium dějin. Je pochopitelné, že totožnost (stejnost) zde nemůže být absolutní; může jít pouze o to nejzákladnější. To nejzákladnější však určuje typologické společenství literatury; nevyhnutelné zvláštnosti daného historického stadia v každé jednotlivé zemi vytvářejí svou variantu tohoto celkového typologického komplexu“.²⁰

Ke studiu balkánského literárního a obecně kulturního procesu v období národního obrození (a v případě jugoslávské mnohonárodnostní literatury také v poválečné epoše) je nezbytné přistupovat jednak analyticky, jednak synteticky. To znamená, že teprve na základě analýzy jednotlivých děl, tvorby jednotlivých autorů a jednotlivých národních literatur můžeme začít se syntézou všech typologických rysů, jež jsou vlastní balkánskému literárnímu společenství. I přesto může otázka dvojdomosti nebo mnohodomosti vyvolat „neplodné spory o příslušnosti toho či onoho autora, toho či onoho období apod. k jedné nebo druhé národní literatuře“.²¹ (V posledních letech to byl např. spor o dílo N. J. Vapcarova či o příslušnost P. P. Njogoše.) „Někdy se tedy i výsledky vážné vědecké práce stávají předmětem politických manipulací a podněcování nacionalistických vášní. Jejich překonání v současnosti potvrzuje bezpředmětnost sporu.“²² Dodejme, že jsou to skutečně bezpředmětné spory mající mimo-literární povahu, zdaleka však v rámci balkánského literárního společenství nejsou dodnes překonané.

S bilingvismem (polylingvismem) a dvojdomostí (mnohodomostí) tvůrců na Balkáně úzce souvisí různé typy biliterárnosti (polyliterárnosti). Někteří badatelé považují biliterárnost v jihoslovanském meziliterárním společenství dokonce za jeden „z konstitutivních jevů“.²³ Biliterárnost a dvojdomost ukazují na těsný vztah jednotlivých vývojových období a systémů balkánských národních literatur, které se komplementárně vzájemně doplňovaly vším tím, co bylo pro dané historické období hodnotné, trvalé, životaschopné. Tato „vzaimopronicajemost“ systémů národních literatur přispěla k formování typu společenství, pro které je dů-

²⁰ *Istorija vseмирnoj literatury. Problemy sistemnogo i sravnitel'nogo analiza*. Moskva 1976, tom 1, s. 15–16.

²¹ Đurišić, D.: *Osobyje formy mežliteraturnych obščnostej*. Slavica Slovaca, 15, 1980, s. 313.

²² Klátik, Zl.: *Vývinová dynamika a variabilita. Osobitné medziliterárne spoločenstvo juhoslovanských literatúr*. In: *Osobitné medziliterárne spoločenstvá 1*, Bratislava 1987, s. 93.

²³ Černá, M.: *Interakční dynamismus meziliterárního společenství národů Jugoslávie. Epocha národního obrození*. In: *Osobitné medziliterárne spoločenstvá 1*, Bratislava 1987, s. 110.

ležité „vědomí přítomnosti jedné literatury v druhé, vědomí jejich historického vzájemného vztahu“.²⁴

Bilaterálnost tvůrce nutně neznamená, že jde zároveň o autora dvojdomého nebo mnohodomého. Jak správně ukazuje D. Đurišin, určitý autor může být biliterární nebo polyliterární (např. četní slovenští tvůrci ve vztahu k české, maďarské či německé literatuře nebo mnozí balkánští autoři k řecké, srbské, chorvátské či bulharské literatuře). Intencionální dvojdomost, s níž se dnes „setkáváme ve zvláštním meziliterárním společenství mnohonárodnostní literatury Sovětského svazu“, byla v minulosti na Balkáně běžným jevem (a dodnes zůstává v rámci společenství jugoslávských literatur). Vyžaduje zvláštní pozornost. Pojednáme o ní proto v samostatné studii.

О ДВУЯЗЫЧИЙ, ДВОЙНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ И БИЛИТЕРАТУРНОСТИ

Двуязычие (многоязычие) существовало на Балканах уже в античной Греции. Как феномен оно появилось в новых модификациях после порабощения этой части Европы османами. На Балканах же существовала одна особенность: в одной и той же среде не был всегда одинаковый тип двуязычия. На Балканах существовало в прошлом по крайней мере семь главных видов билингвизма. Билингвизм или полилингвизм был необходимым явлением. Балканская интеллигенция негреческого происхождения, начиная особенно с XVIII столетия, была по крайней мере двуязычной. Это ей давало возможность читать произведения греческих авторов в подлиннике и позже также произведения западноевропейских авторов в греческом переводе.

Двуязычие вместе с жанровым синкретизмом и с тесной связью с народно-поэтическим творчеством является одной из специфических черт балканского литературного и общекультурного процесса. Билингвизм (полилингвизм) был в период возрождения (и позже) творческим фактором. В двуязычной или многоязычной среде и к тому еще чаще всего в диаспоре развивало свою литературную, публицистическую, просветительскую и общественно-политическую деятельность много культурных деятелей и революционеров болгарского, сербского, греческого, албанского, македонского, румынского или словенского происхождения. С вопросом билингвизма тесно связана т. наз. двудомность или многодомность (двойная принадлежность) авторов, произведений или событий и процессов.

С двуязычием и двудомностью авторов на Балканах тесно связаны разные типы билитературности (полилитературности). Некоторые исследователи считают и билитературность в югославской межлитературной общности даже одним из „конститутивных явлений“. Билитературность и двудомность указывают на неразрывную связь отдельных периодов и систем развитых балканских национальных литератур, которые комплементарно взаимно дополняли друг друга всем тем, что на данном историческом этапе развития было ценным, прочным, жизнеспособным. Эта „взаимопроницаемость“ систем национальных литератур помогла формированию типа общности, для которой важно „сознание присутствия одной литературы в другой, сознание их исторической взаимосвязи“.

²⁴ Đurišin, D.: *Osobyje formy meziliteraturnjch obščnostej*. Slavica Slovaca, 15, 1980, s. 315.